

REIAL SOCIETAT ARQUEOLÒGICA TARRACONENSE
FUNDADA EL 1844

BUTLLETÍ
ARQUEOLÒGIC

EDITAT DES DEL 1901

TARRAGONA

Època V, any 2007, núm. 29

BUTLLETÍ ARQUEOLÒGIC

REIAL SOCIETAT ARQUEOLÒGICA TARRACONENSE

Director: JORDI LÓPEZ VILAR

Consell de Redacció:

JOAN-VIANNEY Mª ARBELOA, MANEL FUENTES, RAFAEL GABRIEL,
MANEL GÜELL, ELOY HERNÁNDEZ, LLUÍS PIÑOL, JORDI ROVIRA,
JAUME TEIXIDÓ, JOSEP Mª VERGÈS

Amb l'ajut de:

Diputació de Tarragona

Ajuntament de
TARRAGONA

BASF

BASF Española SA

DOW CHEMICAL IBERICA, SL

Port de Tarragona

Autoritat Portuària de Tarragona

ISSN: 1695 - 5862

Dipòsit legal: T. 14 - 1958

Ho edita: Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Apartat postal 573. Tarragona
Imprès per Gràfiques DARC, SL, Polígon Industrial, c/ Curtidors, 8 - VALLS (Tarragona) - Any 2007

ÍNDIX ANY 2007

JOAQUÍN RUIZ DE ARBULO, <i>Nuevas cuestiones en torno al foro provincial de Tarraco</i>	5
M ^a DOLORES DEL AMO, <i>La Beata Tecla y el origen del culto a Santa Tecla en Tarragona</i>	59
LLUÏSA AMENÓS, <i>Catàleg de ferrers documentats en les fonts escrites d'època medieval</i>	81
JOSEP ALANYA, JOAN-HILARI MUÑOZ, <i>El monestir de Santa Clara de Tortosa l'any 1481</i>	167
(A.) MARTÍNEZ SUBÍAS, <i>Els reliquiaris gòtics de la seu de Tarragona</i>	189
SOFIA MATA DE LA CRUZ, <i>Fonts literàries de la Història de l'Art (segles XVI al XIX) conservades a diverses biblioteques eclesiàstiques de Tarragona</i>	219
MANEL GÜELL, <i>Aproximació a les propietats de Josep de Margarit de Biure en la ciutat de Tarragona</i>	267

↓ sobra espai

Antonio

JOSEP MARIA MACIAS, PEDRO OTIÑA, <i>Documentació arqueològica del Fortí del Rei (s. XVIII): intervenció en el solar núm. 54 de l'Avinguda de la Reina Maria Cristina de Tarragona</i>	289
Memòria d'activitats de l'any 2007	307
Normes de publicació dels originals	311

**DOCUMENTACIÓ ARQUEOLÒGICA
DEL FORTÍ DEL REI (S. XVIII):
INTERVENCIÓ EN EL SOLAR NÚM. 54
DE L'AVINGUDA DE LA REINA MARIA
CRISTINA DE TARRAGONA**

JOSEP MARIA MACIAS SOLÉ
PEDRO OTIÑA HERMOSO

RESUM

L'exercici de l'arqueologia urbana a Tarragona ha permès la documentació de restes arquitectòniques del fortí del Rei, bastit en el context de la Guerra de Successió. L'element més significatiu és la documentació d'una galeria i/o camí protegit que connectava aquest fortí amb el de l'Oliva.

Paraules clau: arqueologia urbana, fortificacions modernes, Fortí del Rei.

Introducció

Amb el present treball volem donar a conèixer els resultats obtinguts durant les tasques arqueològiques desenvolupades entre els dies 29 d'abril i 24 de maig de 2002 en el solar número 54 de l'avinguda de la reina Maria Cristina de Tarragona. La parcel·la objecte de la intervenció és un sector del gran solar ocupat per l'actual delegació territorial de Sanitat, en concret l'angle sudoccidental del jardí que confronta amb els carrers d'escultor Verderol i del pintor Tàpies. De fet, l'actuació ha estat motivada per les obres de construcció del nou CAP Muralles, de manera que la intervenció arqueològica ha estat encarregada i finançada per la delegació territorial del Departament

de Sanitat. Així mateix la documentació emprada per aquest article prové de la memòria administrativa de l'empresa Codex – Arqueologia i Patrimoni (BAYARRI *ET ALII* 2002), adjudicatària de les obres de documentació arqueològica i on els signants d'aquest treball hi treballaven aleshores¹.

Fins a finals del segle XIX, aquesta zona va romandre pràcticament lliure de construccions, a excepció feta de la línia fortificada que, des d'inicis del segle XVIII, protegia aquesta banda de la ciutat. La Guerra de Successió va comportar la construcció d'una línia defensiva avançada constituïda pel fortí del Rei, el de Sant Pere, el de Staremberg, etc. Amb la pèrdua del caràcter de plaça forta l'any 1868 i el progressiu desmantellament de les fortificacions, la zona s'incorporà lentament a la dinàmica urbanística de la Tarragona contemporània. Malgrat els canvis soferts fins a l'actualitat, la magnitud de les estructures militars és tal que la disposició dels carrers actuals segueix, aproximadament, les directrius marcades per les construccions defensives precedents. Així, la cruïlla dels carrers de l'escultor Verderol i del Pintor Ignasi Mallol fossilitza la part superior de la punta del Fortí del Rei, construït a principis del segle XVIII (1709-1710) en el marc de la guerra de Successió i sota la direcció dels generals Stanhope i Staremberg.

Descripció de la intervenció

La intervenció arqueològica realitzada va consistir primerament en el rebaix mecànic amb seguiment tècnic d'una sèrie de terraplenaments dipositats amb posterioritat a la pèrdua de la condició de plaça militar (1868) i amb anterioritat als anys 40 del segle XX, moment en què s'aixecà l'edifici ara enderrocat per al nou projecte arquitectònic. Es tracta d'una seqüència estratigràfica heterogènia unificada com a UE 100 i en la qual s'hi trobaven segments de marges de parcel·lació agrícola contemporània. Per altra banda l'estratigrafia estava composta de farciments agrícoles però també per terraplens de to groguenc

1. Volem deixar constància de les facilitats rebudes en el decurs de la nostra actuació per part d'aquesta delegació territorial així com de l'arquitecte de l'obra Xavier Romani. També agraïm a Codex que ens hagi facilitat la documentació gràfica i, en particular, la col·laboració dels arqueòlegs Xavier Bayarri i Susanna Adell.

i amb abundants restes constructives de les construccions militars, una bona part de les quals foren anorreades durant aquest procés d'expansió urbanística fora muralles.

Aquest rebaix, d'uns 3 m. de fondària, fou plantejat en funció de les dades obtingudes durant les tasques de prospecció prèvies dutes a terme en el solar. Es va dur a terme mitjançant una màquina giratòria i va permetre documentar la presència de dos murs atalussats seccionats d'antic i que es conservaven en el límit septentrional del rebaix efectuat.

Aquests dos murs (UE 101 i 102) pertanyien al tancament en punxa del fortí del rei i es troben atalussats cap a l'interior. En el punt de fractura estan separats en uns 11 m. i mesuren 2 m. d'amplada en la base. Estan construïts mitjançant pedres irregulars lligades amb morter de calç pobre. Mentre els paraments externs atalussats estan ben escairats, la cara interna presenta un front irregular fruit del recolzament del mur a un tall preexistent de la seqüència estratigràfica.

La UE 101 es conserva en una alçada màxima de 2,80 metres i presenta un ample d'un metre al pla d'arrasament. La UE 102 presenta una alçada màxima conservada de 2,60 metres i al pla d'arrasament presenta un ample màxim de 48 cms. Les dues estructures es troben cobertes per un nivell de formació agrícola contemporani de color negre amb una gran quantitat de pedres. La prolongació inferior d'aquestes dues estructures no s'han conservat donat que continuen per sota de la cota d'afectació de l'actual projecte arquitectònic. Tot i això ha estat possible documentar la base del punt d'unió de les estructures 101 i 102. Aquesta unió (UE 134) es troba a 10 metres del perfil nord del solar i correspon a angle frontal del fortí, per sota del qual discorre una galeria més moderna. Correspon a un fragment de carreu de tipus mèdol retallat en angle i inserit en un reble de pedres i morter de calç.

No obstant, aquest punt no correspon a l'acabament inferior dels murs, donat que aquest es trobaria en un punt més baix dins del fossar excavat als peus de fortí i que s'ha documentat fragmentàriament a través de les UE 138 i 139. Aquests dos murs delimiten un fossar d'uns 11 m. d'amplada excavat en el tapàs fins a una cota de 16,14 m. És a dir, a uns 5,56 m. per sota de l'actual pla de conservació dels murs del fortí.

L'excavació del forat de la grua identificà la contraescarpa del fossat (UE 138). Es tracta d'una estructura documentada en gairebé dos metres de longitud y 66 cms d'alçada realitzada amb pedres lligades amb morter amb la superfície exterior, la única que hem pogut documentar, allisada. La segona evidència (UE 139) es documenta a l'est del Fortí i presenta les mateixes característiques constructives que l'anteriorment descrita. En aquest cas, però, es documenta un aflorament de roca natural que es troba regularitzat amb aquest mur.

L'estratigrafia existent entre les parets del fortí² (UE 105, 106, 109) és, segons el procés constructiu, temporalment anterior al bastiment dels dos murs. No obstant, la ceràmica recollida en els talls no permet definir si la seqüència estratigràfica ja estava present abans de l'edificació militar o bé fou dipositada just abans de la construcció del fortí. Aquests estrats presenten una matriu predominantment sorrenca, de colors marrons, en ocasions, com és el cas de l'estrat 105 amb una gran quantitat de petites pedres irregulars. L'únic estrat diferent en aquesta seqüència és l'estrat 107. Aquest nivell, que no està en contacte directe amb el mur UE 102 presenta un sediment de color negre intens, de matriu llimosa. Aquest conjunt de nivells dibuixen una depressió o solc apuntat en un punt entremig de les dues parets i que es troba colmatat per un sediment sorrenc, poc compacte, de color marró, amb pedres (UE 104). Aquesta estratigrafia queda interrompuda amb els estrats 119 i 126. Aquest dos estrats presenten una matriu predominantment sorrenca però amb una notable quantitat de carbons. Entre tots dos nivells, gairebé al centre del reompliment, ha estat possible observar una rasa de quatre metres d'ample (UE 132). Aquesta rasa es troba farcida per un estrat de color marró clar, poc compacte, amb pedres i restes de morter (UE 133).

A l'exterior del fortí hi trobem una estratigrafia aproximadament simètrica que s'hauria generat després de la inutilització del fortí. Aquesta seqüència s'inicia just al pla d'arrasament dels dos murs i tots els nivells documentats presenten característiques similars (UE's 110, 111, 112 113, 114, 115, 118). Presenten sediment de matriu

2. Les següents observacions ha estat elaborades a partir de la neteja i examen del tall estratigràfic.

predominantment sorrenc amb pedres de diverses dimensions i restes de morter procedent del desmuntatge de l'estructures del Fortí.

La resta arquitectònica més important ha estat la localització d'una galeria subterrània que, observant la planimetria històrica de Tarragona, unia el Fortí del Rei amb el Fortí de l'Oliva i que és cronològicament posterior a la construcció del Fortí del Rei. Això obligà a construir una galeria adoptant diferents solucions arquitectòniques segons l'element arquitectònic superior.

Cos Situació

- 1 Sota dels farciments constructius del Fortí del Rei.
- 2 Sota dels murs del Fortí del Rei
- 3 Dins del fossar del Fortí del Rei
- 4 A camp obert entre els fortins del Rei i de l'Oliva.

Es tracta d'una galeria (UE 120) semiexcavada en el tapàs i feta de pedra amb morter de calç i amb coberta de volta. En els trams 2 i 3 la galeria es conserva íntegrament mentre que en el tram 1 es troba molt malmesa. Pel que fa al tram 4 en desconeixem la seva realitat arquitectònica.

Cos 1. Sota dels farciments interns del Fortí, i coincidint en un punt on no continuen les parets 101 i 102, la galeria es troba ensorrada. En aquest punt s'ha efectuat un sondeig cara a la documentació de les restes i per obtenir informació preveient un accés inferior segons reforma del projecte arquitectònic. Ha estat possible visualitzar un metre i mig de conducció. La volta s'ha documentat completament enfonsada i la paret Est es troba igualment arrasada conservant-se només el sòcol mentre que la paret oest es troba conservada en 1'80 metres d'alçada. En aquesta ocasió no s'observa cap volta, tot i que de ben segur aquesta es troba més endarrere del tall d'excavació. L'ample útil de la galeria en aquest cos és d'1'80 metres i els estreps de la volta fan 42 cm d'ample. La seqüència constructiva d'aquest cos es fa mitjançant una trinxera de quatre metres d'ample (UE 133) que ha estat possible localitzar al perfil del farciment intern del Baluard del Rei. En un dels murs documentats en aquest cos (UE 141) s'observa perfectament com el tapàs es troba retallat i el mur es lliura a ell. Aquest retall del tapàs coincideix en línia recta amb el retall documentat a l'interior del Baluard del Rei anteriorment comentat.

Cos 2. El segon tram constructiu es troba just sota els murs de la punxa del fortí. Aquest tram mesura 3 m. de llarg per només 1'80 metres d'ample útil. És el punt on la galeria és més estreta, possiblement per no afeblir l'estructura del fortí durant i després de la construcció del pas subterrani. La galeria està feta retallant el tapàs i folrant el tall amb parets de pedra i morter. Sobre els dos murs laterals o estreps (de 90 cms d'alçada i una amplada visible de 45 cms) s'hi recolza la volta de canó que arrenca desplomada de la paret, tot definint una banqueta. L'ample útil intern de la volta en aquest cos és d'1'10 m mentre que l'alçada de la volta és d'1'74 m. Les empremtes de l'intradós de la volta ens indiquen l'ús d'un revestiment de canya per separar la cintra de fusta del morter.

Cos 3. Es tracta del tram més ben conegut al poder visualitzar el seu exterior i accedir-hi a l'interior. El tram estudiat presenta una longitud de 8,5 m. i té una longitud teòrica (possiblement conservada) d'uns 18 m. Fa aproximadament uns 4,5 m. d'amplada externa. Aquí la galeria presenta una coberta en volta rebaixada feta de pedres i morter de calç. L'extradós estaria lliscat amb morter i grava, tal com s'ha conservat en algun punt, i el intradós presentaria la mateixa tècnica que el tram anterior.

Al centre de la volta, just al nervi, s'obre una sèrie de cinc orificis situats cada dos metres aproximadament (UE's 127, 128, 129, 130 i 131). Presenten planta quadrangular i rectangular i per dintre es troben folrats de peces ceràmiques definint uns teòrics encaixos de tancament. Per aquestes obertures es possible visualitzar i accedir a l'interior de l'estructura. El seu ús seria possiblement la il·luminació de la galeria.

A les parets est i oest de l'estructura s'obren un mínim de vint-i-quatre canals originaris (dotze a cada costat i visualitzats des de l'interior) situats de forma obliqua respecte les parets laterals de la galeria i en sentit paral·lel als paraments del Fortí. Presenten una planta quadrada, aproximadament 36 cms d'ample per una llargada oscil·lant entre el 1'15 i 1'25 metres. El llindar de l'obertura ve definir per un gran llosa ceràmica mentre que les parets estan fetes de totxos i la solera és la mateixa obra de morter. En algunes de les obertures hi constatarem un estrats de deposició llimosa d'uns 10-15 cms de gruix. És dona el fet que les obertures coincideixen amb el ferm (tapàs retallat) del fossar, fet que, juntament amb l'estratigrafia de l'interior

dels canals, indicaria que la seva funció era la recollida de les aigües del fossar cap a l'interior de la galeria.

La possibilitat d'accedir físicament a l'interior d'aquesta conducció ens ha permès observar la tècnica constructiva en la part interna de la volta. Aquesta consisteix en una combinació de pedres, morter i totxanes. El primer cos està format pels dos murs laterals o estreps de la volta fet a partir del folre d'un retall previ del tapàs (UE's 122 i 124). És una obra de pedra i morter de calç. Un cos intermedi endarrerit 10 cms respecte el plom de les banquetes és l'obra de totxos i calç que defineix la successió d'obertures. El cobriment s'efectuaria mitjançant una volta rebaixada amb empremtes del canyís que revestia la corresponent cintra.

A l'interior hem constatat un pilar de reforç situat just a l'eix de la volta i construït amb totxanes (26 x 10 x 5 cms.) lligades amb morter. És el segment de galeria més gran amb una alçada útil d'1,80 i una amplada entre murs de 2,60 m.

Cos 4. Se situa fora del fossar del fortí i no hem trobat cap evidència. També podria donar-se el cas que, entre els fortins del Rei i de l'Oliva, no fos una galeria coberta sinó un simple pas o camí soterrat parapetat amb les mateixes terres de la seva excavació. Això explicaria el fet que no hagi estat documentat en les nombroses edificacions realitzades en aquesta part de la ciutat.

No disposem d'evidències sobre l'abandó i obliteració de la galeria. En tot cas ha de ser posterior a la Guerra del Francès. Hi veiem com el tram 3 fou farcit intencionadament des de les obertures superiors abocant-hi nombroses pedres irregulars amb morter de calç adherit que degueren pertànyer a edificacions anorreades en el seu moment (UE 142). Els trams 1 y 2 presenten farciments de matriu més arenosa, potser relacionats amb l'esfondrament de la galeria en l'interior del fortí.

Consideracions finals

La intervenció arqueològica realitzada al solar número 54 de l'avinguda de la Reina Maria Cristina de Tarragona ha permès aproximar-nos arqueològicament al coneixement del sistema defensiu d'aquesta part de la ciutat entre inicis del segle XVIII i 1811, moment en el que cau la ciutat en mans de les tropes franceses.

A inicis del segle XVIII³, amb motiu de la guerra de Successió, es van realitzar a Tarragona importants obres de caràcter militar amb la finalitat d'establir una base el més apta possible per defensar els interessos del prenent a la corona espanyola, l'arxiduc Carles d'Àustria. En aquest context, cal destacar l'arribada a la ciutat del general anglès James Stanhope el mes de novembre de 1709. Aquest general va ser una figura clau en la construcció de noves fortificacions perquè va ser ell qui va ordenar la construcció de la nomenada "Falsa Braga" i una sèrie de baluards i fortins, entre ells el que hem documentat al solar número 54 del carrer de Maria Cristina.

L'evidència històrica més antiga documentada en aquest solar és el Fortí del Rei⁴. Es tracta d'una estructura lleugerament avançada a la línia de la Falsa Braga construïda en dos cossos. La part posterior, més pròxima a la Falsa Braga estava construïda per un parell d'estructures paral·leles mentre que el segon cos, presenta una planta triangular finalitzant en punta. A la nostra intervenció només ha estat possible identificar, en força mal estat de conservació, els darrers deu metres d'aquest segon cos.

La construcció d'aquesta estructura s'ha de vincular, com ja s'ha comentat, a la reforma que es realitzà en aquest punt de la ciutat amb motiu de la guerra de Successió. La intervenció arqueològica no ha permès documentar materials relacionables amb la fase constructiva del fortí però a partir de la documentació escrita i planimètrica hem de situar la construcció del fortí cap a finals de 1709. Aquesta cronologia està avalada per la representació gràfica del fortí en un plànol datat al 1709 (BONET 1991).

Relacionat amb aquesta fortificació ha estat possible documentar un parell d'estructures situades a uns 11 metres aproximadament del Fortí que hem identificat com pertanyents a la contraescarpa del fossat que hi havia just davant del Fortí. Cal destacar que l'estructura 139, situada a l'est del Fortí del Rei es presenta regularitzant un

3. Per conèixer les edificacions militars realitzades a la primera dècada del segle XVIII consulteu l'obra de J. MASSÓ i J. MENCHÓN, *Les muralles de Tarragona. Defensa i fortificacions de la ciutat (segles II aC - XX dC)*, amb abundant bibliografia.

4. A diferents treballs i plànols del segle XIX es pot observar com es fa referència a aquest fortí com "Fuerte Reding" o "Baluard Reding" (DE PALMA 1956).

afiorament de roca natural que probablement va ser retallada per la construcció del fossat. Aquest fossat també es troba representat en la planimetria històrica.

La darrera evidència arqueològica documentada és una galeria coberta que passa just per sota de l'eix del Fortí del Rei, salva el fossat i que, en funció de la planimetria consultada, es dirigeix en línia recta cap el fortí de l'Oliva. La seva problemàtica radica en la seva utilització i en el moment de construcció. Sembla poc probable que ens trobem davant d'una conducció de tipus hidràulic per aportar aigua a la ciutat degut a que d'una manera paral·lela a aquesta conducció es documenta, fora del solar que ens ocupa, un aqüeducte construït cap a finals del segle XVIII. Igualment sembla poc probable que es tracti d'una conducció de desguàs, ja que tot i que l'orientació de la pendent és NE-SW, les canalitzacions de planta quadrangular situades a banda i banda de la conducció es troben disposades a contracorrent, es a dir, paral·leles al parament del Fortí del Rei.

Aquest ús hidràulic ha d'entendre's com una funció complementària donat que l'ús principal seria fer de camí soterrat que comunicava el sistema defensiu de la Falsa Braga amb el Fortí de l'Oliva. Una sèrie de plànols del setge de Tarragona al 1811 ens indiquen l'existència d'una conducció que parteix des de l'eix del Fortí del Rei i que arriba fins al Fortí de l'Oliva. Però al darrer tram d'aquesta conducció comptem amb dues hipòtesis: per una part coneixem un plànol⁵ al que es pot observar com aquesta conducció finalitza just a la base del Fortí de l'Oliva; per altra part, disposem d'un segon plànol⁶ on es pot observar que finalitza en un camí descobert molt a prop del Fortí de l'Oliva. Seguint amb aquesta segona possibilitat cal citar la referència de Sánchez Real agafada d'un escrit publicat al diari "Gazetas" al qual es diu que "*al caer la tarde quisieron los enemigos incomodar con su fusilería a nuestros trabajadores del camino cubierto del Olivo...*" (SÁNCHEZ 1982). En funció d'aquestes dades podem considerar que aquesta con-

5. "Piano della città di Tarragona colle opere d'assedio eseguite nel 1811 per servire alla Storia Militare degli Italiani in Catalogna" (MHT)

6. "Plano del Castillo del Olivo", reproduït per ALEGRET (1991, p.108) i datat al 1811.

ducció es va construir amb motiu del setge francès de la ciutat i que molt probablement va ser finalitzada durant la guerra.

Pel que respecta a l'abandó i desmantellament de les estructures comentades, només podem oferir dades segures referents al Fortí del Rei. Sembla que amb la reconquesta de la plaça el 1813 van quedar fortament danyades diverses fortificacions militars. Una d'aquestes estructures malmeses és el Fortí del Rei. En un plànol datat al 1813⁷ es pot observar com en el moment de la sortida dels francesos de Tarragona el 19 d'Agost de 1813 el Fortí del Rei es trobava parcialment enderrocat. Només es conservava el primer cos comentat. Li manca el segon cos, precisament el corresponent a la punta del Fortí hem documentat en un dolent estat de conservació. D'aquesta manera no es desestima que l'ensorrament que es documenta al primer cos de la conducció tingué a veure amb aquesta destrucció del 1813. En canvi l'obliteració del tercer tram de la galeria respon a una acció determinada i lenta de farciment a través dels forats de l'eix de la volta. Circumstàncies que fan creure que aquesta acció no es desenvolupà en època de contesa bèl·lica.

7. "Plano de la ciudad de Tarragona en que se muestran las ruinas echas por los franceses en el Asedio, entrada, permanencia y explosiones a su salida el 19 de agosto de 1813". En aquest plànol el Fortí del Rei apareix citat com Fortí Reding (REMOLA/SALOM 2000).

BIBLIOGRAFIA

- ALEGRET, A. 1911: *Sitio, defensa, asalto y evacuación de Tarragona en la Guerra de la Independencia*. Tarragona.
- BAYARRI, X., OTIÑA, P., MACIAS, J.M. 2002: *Memòria de l'excavació arqueològica en l'avinguda de la Reina Maria Cristina, núm. 54 de Tarragona (Tarragonès)*, Mecanuscrit memòria d'intervenció arqueològica efectuada per Codex - Arqueologia i Patrimoni, Tarragona.
- BONET CORREA, A. 1991: *Cartografía militar de plazas fuertes y ciudades españolas. Siglos XVII-XIX. Planos del Archivo Militar Francés*, Madrid.
- CORTÉS, R.; GABRIEL, R. 1985: *Tarraco: recull de dades arqueològiques*, Tarragona.
- DE PALMA, A. 1956: *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*. Instituto de Estudios Tarraconenses "Ramón Berenguer IV", Tarragona.
- MENCHÓN, J.; MASSÓ, J. 1999: *Les muralles de Tarragona. Defensa i fortificacions de la ciutat (segles II aC - XX dC)*, Tarragona.
- RECASENS, J. M. 1958: *El corregimiento de Tarragona y su Junta en la guerra de la Independencia*, Tarragona.
- REMOLA, J. A.; SALOM, C. 2000: *Les fortificacions de Tarragona*, Museu d'Història de Tarragona. Tarragona.
- SALAS, J. de 1911: *El sitio de Tarragona por los franceses en 1811* (2ª Edición, original 1882). BARCELONA.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1992: "Otros restos romanos amenazados", *Obra Menor II*, p. 155. Tarragona.
- SÁNCHEZ REAL J. 1982: "Defensa de Tarragona en 1811", Col·lecció *Pau de les Postals*, 2. Tarragona.
- SÁNCHEZ REAL, J.; PUJANTE, P.; PALAU, R. 1994: "Datos para el estudio de los acueductos romanos de Tarragona", *Quaderns d'Història Tarraconense XIII*, pp.107-136. Tarragona.

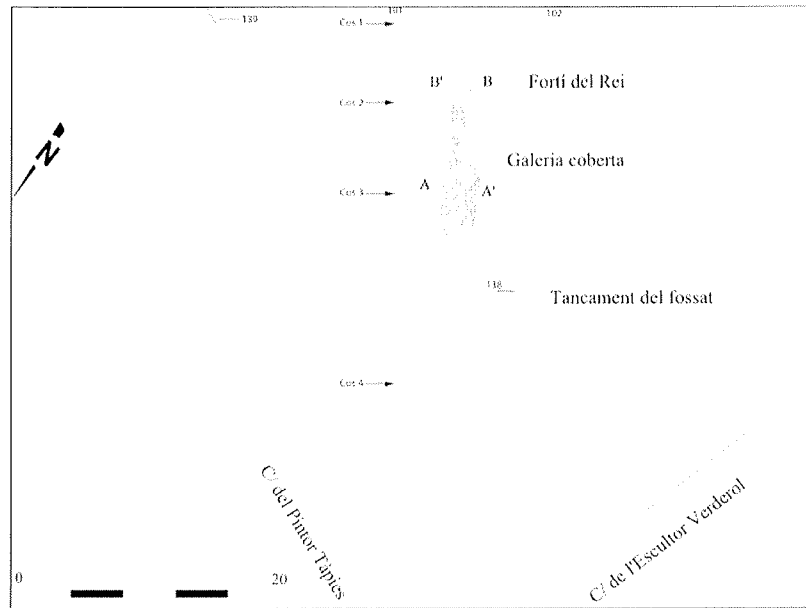

Figura 1: Plànol de referència de l'excavació i de les seccions.

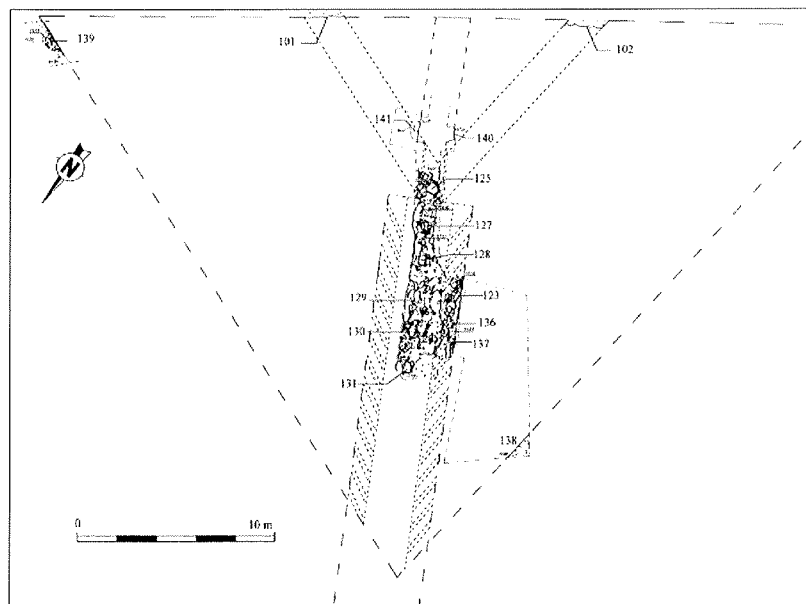
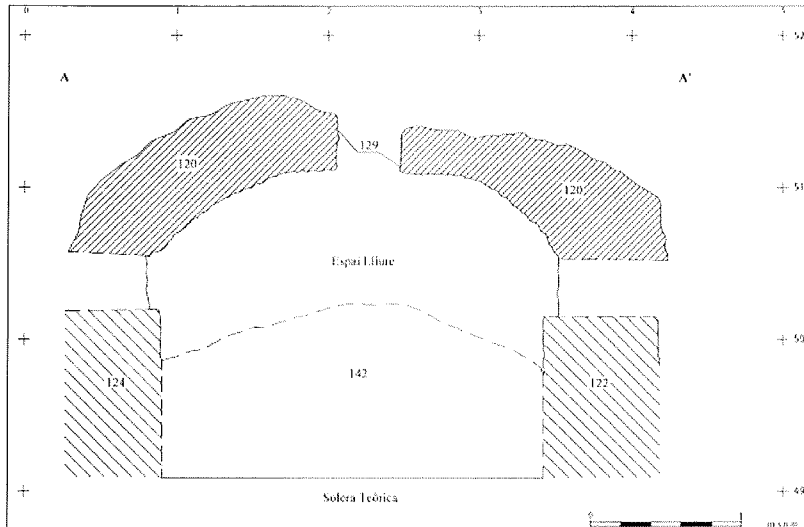
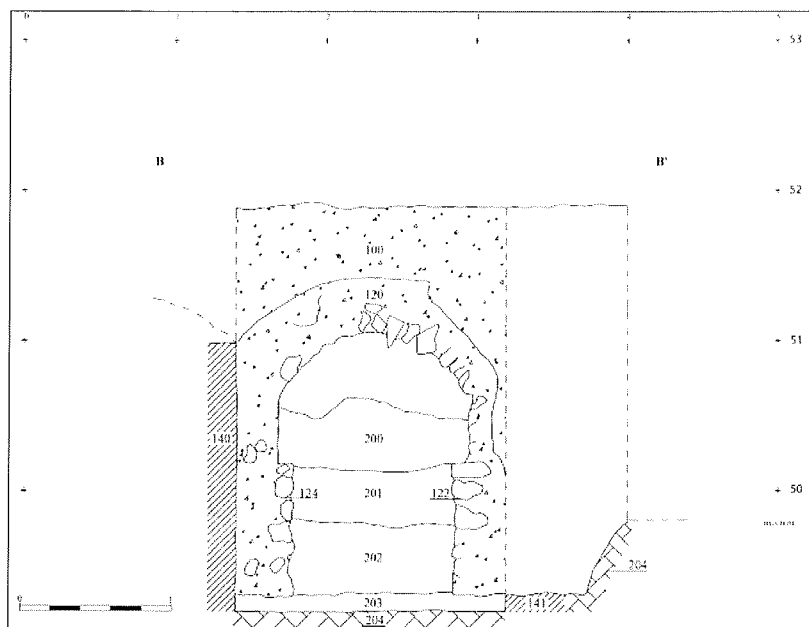

Figura 2: Planta general de l'excavació.

Figura 3: Secció de la galeria dins del fossar.

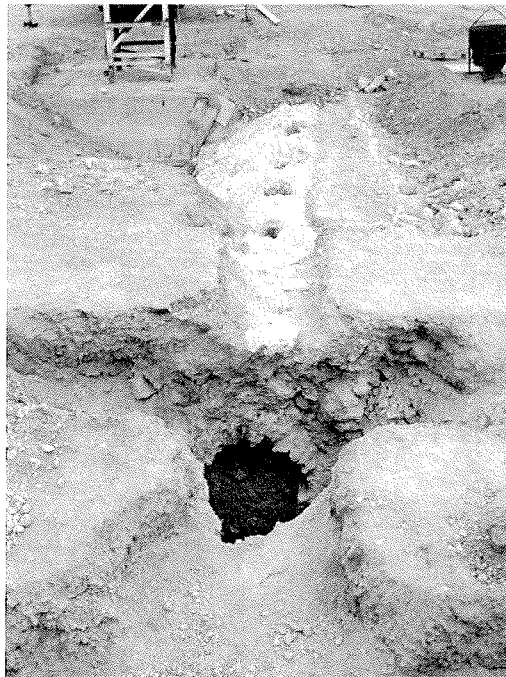
Figura 4: Secció de la galeria sota el fortí.

Figura 5: Ampliació del Plano della città di Tarragona colle opere d'assedio eseguite nel 1811 per servire alla Storia Militare degli Italiani in Catalogna on s'aprecia el fortí del Rei i la presència d'una galeria i lo camí que conduceix al fortí de l'Oliva.

Figura 6: Detall del perfil estratigràfic on s'aprecien els murs atalussats del Fortí.

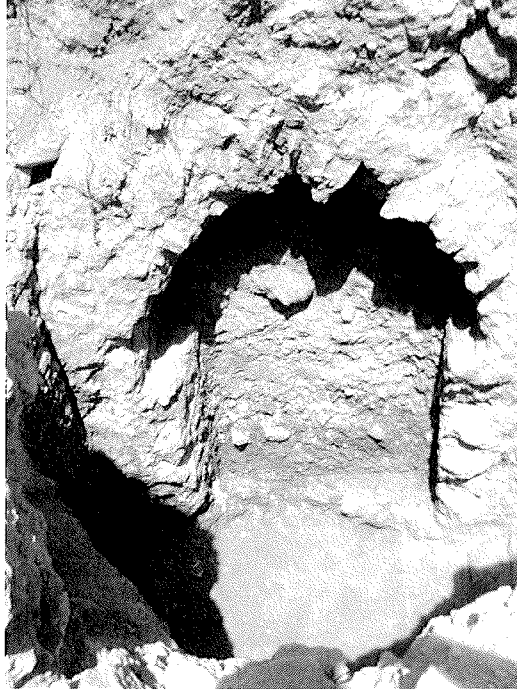
Figura 7: Detall de l'extradós de la galeria en transitar per dins del fossar.

Figura 8: Detall d'un tram intern de la galeria.

Figura 9: Detall d'un tram intern de la galeria.

Figura 10: Detall de l'accés a la galeria des de l'interior del Fortí (secció B-B')

Figura 11: Detall de la galeria un cop buidada.